

PROFESSOR BƏKİR ÇOBANZADƏNİN AZƏRBAYCAN DİLİNİN TƏDRİSİNƏ
DAİR METODİKİ GÖRÜŞLƏRİ

*Kitablardan, yaxud ustadından gördüyü üsula
saplamb qalmaqla müəllim çox irəliyə yürüyə bilməz.*
BƏKİR ÇOBANZADƏ

Görkəmli dilçi alim, müəllim-pedaqoq, professor Bəkir Çobanzadə yazdığı çoxsaylı əsərlərlə Azərbaycanda dilinin öyrənilməsi, eləcə də onun tədrisi sahəsində əvəzsiz xidmətlər göstərmişdir. Onun hələ əski əlifbadan istifadə olunduğu illərdə türk dillərinin qrammatikası və imlası haqqında yazdığı əsərlər dilimizin qorunmasına, onun uğurlu tədrisinə xidmət etmiş, uzun illər filoloji təhsilin istiqamətini müəyyənləşdirməyə ciddi kömək etmişdir. “Bəkir Çobanzadə dilimiz haqqında yeni mərhələdə - tədqiqatların, demək olar ki, sistemsiz və bəsit olduğu bir zamanda böyük məktəb yaratmış oldu. Elmi yaradıcılığında dilimizin müasir vəziyyəti ilə yanaşı, onuntarixi inkişaf mərhələləri, bu mərhələlərdə baş verən mühüm dəyişikliklər haqqında tutarlı faktlarla araşdırmalar apardı” (4, s. 52). Doğrudan da, böyük türkoloq dilimizin müxtəlif sahələrindən bəhs edərək, bir çox problemlərin həllinə aydınlıq gətirməklə Azərbaycan dilçiliyində yeni mərhələnin əsasını qoymuşdur.

Tədqiqatçının elmi yaradıcılığında əsas yer tutan məsələlərdən biri də Azərbaycan dilinin tədrisi problemləridir. Müəllif yaradıcılığı boyu dilin tədrisinin aktual məsələlərindən bəhs etmiş, xüsusən Azərbaycan dilinin öyrədilməsi, yeni nəslə düzgün aşılması üçün mühüm və gərəkli tövsiyələr vermişdir. “B.Çobanzadə Azərbaycan dili və ədəbiyyatının nəzəri məsələlərini tədqiq etməklə kifayətlənmir, onların orta və ali məktəblərdə tədrisi metodları, yolları haqqında qiymətli əsərlər, dərslik və dərs vəsaitləri, məqalələr yazırdı. Onun dilimizin, milli ədəbiyyatımızın tədrisi üsulları haqqındakı fikirləri bu gün də özaktuallığını itirməmişdir” (5, s. 43).

B.Çobanzadənin dilimizin tədrisi ilə bağlı metodiki görüşlərini geniş əks etdirən əsərləri içərisində “Türk dili və ədəbiyyatının tədrisi üsulu” (1926), “Türk dili” (1928) kitablarını və çoxsayda məqalələrini göstərmək olar ki, biz təhlillərimizi, əsasən, “Türk dili” əsəri üzərində aparacağıq.

“Türk dili və ədəbiyyatının tədrisi üsulu” əsərində müəllifin əsas məqsədi dil və ədəbiyyatın tədrisi üsulları çərçivəsində Avropada, Rusiyadametodikaya dair meydana gəlmiş cərəyanları, fikirləri izah etməkdir (5, s. 43). B.Çobanzadənin 5000 tirajla nəşr edilmiş bu kitabı Azərbaycan dilinin məktəblərdə tədrisinə aid ilk metodik vəsaitdir. Əsər 17 fəsildən ibarətdir: 1. Başlanğıc; 2. Dil və fəlsəfə; 3. Dil bilgisinin və türk lisanının əsasları; 4. Dilin məktəblərdə əski və yeni mövqeyi; 5. Səs və hərflər; 6. Əlifbanın öyrədilməsi; 7. Əlifbasız oxutma və s.

Alimin “Evdə pedaqoji texnikumu” seriyasından nəşr olunmuş “Türk dili” kitabının qayəsi “özbaşına çalışacaq olan oxucuya, bir tərəfdən türk dilinin tabe olduğu başlıca qanun və qaydalar haqqında məlumat vermək, digər tərəfdən bu qayda və qanunları öyrənərək, əldə edərək, türkcə doğru oxuyub yazmasını təmin etmək” (3, s.4) kimi göstərilə də, əsər daha çox Azərbaycan dilini tədris edən müəllimlərə metodik tövsiyələr vermək üzərində qurulmuşdur.

Müxtəlif mövzuları əhatə edən kitabın əsas bəhslərindən biri “Türk dilinin tədris üsulu” adlanır. Burada türk dili dərslərinin təşkil üsulları göstərilir, yeri gəldikcə, müəllimlərə dəyərli tövsiyələr verilir. Bu hissədə dil dərslərinin təşkili ilə bağlı aşağıdakı məsələlərə toxunulmuşdur:

- ✓ dilin məktəblərdəki əhəmiyyəti;
- ✓ uşaqlarda danışığın inkişafı. Bunun da üç mərhələsi qeyd olunur: 1) təbiət haqqında müsahibələr; 2) ailə, yoldaşlar və məktəb haqqında müsahibələr; 3) proqramdakı mövzular üzərində müsahibə;
- ✓ əlifbanın öyrədilməsi üsulları. Bunlar iki yerə bölünür: 1) höccələmə üsulu; 2) sövti üsul. Sövti üsulün üç forması göstərilir: tərkihi üsul, təhlili üsul və qarışıq üsul;
- ✓ əlifbanın öyrədilməsində başqa üsullar. Bunlar üç yerə ayrılır: sövti təqlid üsulu, məxrəclər üsulu, bütün şəkillər üsulu.

Bəhsin əvvəlində müəllif qeyd edir ki, yalnız öz dərslərini, mövzusunu bilən müəllim əsl müəllim sayılır. O həm tədris üsulu məsələlərinə əhəmiyyət verməli, həm də dərslərini, məlumatın şagirdlərə, tələbələrə aşılmasını, təlim edilməsi yollarını bilməlidir. Bu da müəllimin istedadı ilə yanaşı, tədris üsulunun qayda və qanunlarına bələd olmaqdan asılıdır (3, s. 30). Türk dili müəllimi “dilini məktəblərdə nə kimi əhəmiyyəti vardır?” sualına konkret cavab verməli, hər zaman bu məsələ haqqında düşünməli, aşağıdakıları bilməlidir:

- Dil məram və fikir, duyğu və s. kimi halları ifadə üçün bir alətdir. Dil olmazsa, insanların çalışması, istehsal, əmək mövcud ola bilməz.
- Dil cəmiyyəti tutan bağlardan biridir, insanlar arasında ünsiyyət vasitəsidir. Dilsiz insan cəmiyyəti ola bilməz.
- Dil ən maraqlı üzvi və ictimai hadisələrdən biridir (3, s. 32).

Dilin məktəblərdəki yeri bu üç cəhətlə təyin edilir. Bu zaman suallar meydana çıxır ki, “dilini bu xüsusiyyətlərinə görə müəllimin vəzifəsi nədir?”, “şagirdlərinə şeir öyrətmək istəyən müəllim nə etməlidir? Ümumən, tədqiqatçı bu sualları belə cavablandırır ki, müəllim həm şagirdlərin danışığına əhəmiyyət verməli, şeiri şagirdlərin bilik və hazırlıq dərəcəsinə görə təhlil etməli, həm də burada işlədilən sözlər üzərində uşaqları düşündürməyi bacarmalıdır.

B.Çobanzadənin fikrincə, dilin tədrisi hər bir sinif üzrə təkmilləşdirilməli, şagirdlərin yaşı və dünyagörüşü nəzərə

alınmalı, seçilən mövzular da bu meyarlara görə şərtlənməlidir. Birinci sinifdə dil dərslərinə başlayarkən dərslər uşaqlarla danışıq üzərinə qurulmalıdır. Belə müsahibəsini müəllim müəyyən plan, sxemi əvvəlcədən hazırlanmış cədvəl vasitəsilə götürməlidir. Müsahibələr müxtəlif mövzularda ola bilər: təbiət, təbiət dəyişmələri və s.

İkinci sinifdə uşaqların təbiət və cəmiyyət haqqındakı təcrübələri daha da genişləndirilir, dərinləşdirilir. Şagirdlər az-çox yaza bildikləri üçün hekayə və mövzuların maraqlı epizodları lövhəyə yazıla bilər. Üzərində müsahibə aparılacaq mövzunun planını da tərtib etmək məqsədə uyğundur. Plan uşaqlar üzərində faydalı təsirlərə malikdir. Sistem və üsul altında düşünməyə başlamaq ancaq bununla mümkündür.

Üçüncü sinifdə qarşıda duran əsas məsələlər bunlardır: 1. Kənd və onun təsərrüfatı; 2. Şəhər və kənd; 3. Bizim ölkəmiz. Bu kompleks mövzular kənd məktəbləri üçündür. Şəhər məktəbləri üçün "Bizim şəhərimiz" mövzusu əlavə oluna bilər. Bu ildə uşaqlar oxuduqlarının formasını dəyişdirərək nəql edə bilməlidir. Bununla bərabər, şifahi nitqin inkişafı da unudulmamalıdır. Üçüncü sinifdə şifahi nitq daha mürəkkəb, daha dərin və geniş şəkil alır. Uşaqlar arasında kiçik məruzələr, münaqişələr (müzakirələr) qurula bilər.

Dördüncü sinifdə mövzular daha da genişləndirilir. Azərbaycanda ibtidai məktəblər beş illik olduğu üçün IX siniflə V sinifdə dərslər eyni proqramın genişləndirilib dərinləşdirilməsi ilə keçilir. Bütün bu deyilənlərdən belə nəticələr çıxır ki:

1. Şifahi nitqin inkişafı bütün ibtidai məktəb üçün dil tədrisi sahəsində əsas məqsədlərdən biridir;
2. Bunun üçün bütün siniflərdə dil dərsi müsahibə, məruzə, hekayə üzərində qurulmalıdır;
3. Müəllim hər sinifdə şifahi nitq və onun inkişafı üçün quracağı müsahibələri əvvəlcədən müəyyən plan əsasında tərtib etməlidir.

Göründüyü kimi, burada alim dərslərin müzakirələr, diskussiyalar, düşündürücü vasitələr əsasında qurulmasına işarə edir ki, müasir dövrdə də bunlar, dil təliminin əsas şərtlərindən biri sayılır.

O dövrdə məktəblərdə ana dilinin tədrisində qarşıya çıxan mühüm problemlərdən biri də əlifba məsələsi idi. İstifadə olunan ərəb əlifbası müxtəlif çətinliklər meydana gətirirdi. Həm ərəb, həm də yeni türk əlifbasının istifadəsi qarşıya əlifba tədris üsulları məsələsini çıxarırdı. Alim qeyd edir ki, ərəb əlifbasının öyrədilmə üsulu ərəb yazısının xarakter və təbiətinə uyğun olmuşdur. Bu üsula *höccələmə üsulu* deyilir. Höccələmə üsulu rus-Avropa məktəblərində 1905-ci ilədək istifadə edilmişdir. Bu üsulun nöqsanlı cəhətləri vardır. Məsələn, uşaqlara nə səs, nə də hərflərini verir; bu üsulla əlifbanı öyrətmək üçün uşaqlar onu başdan-ayağa əzbərləməlidir və s. (3, s. 43).

Sövti üsul Avropa məktəblərində XVI əsrdən türk-tatar məktəblərində İsmayıl Qasprıyanın söyləri nəticəsində XIX əsrin sonlarından istifadə olunur. Sövti üsulla əlifbanı öyrətmək istəyən müəllim dilin ən bəsit ünsürü olan səsi, yazının ən bəsit ünsürü olan hərflərini alır və hər səsə qarşı bir hərflərini verməyə çalışır. B.Çobanzadə bu üsulun üç formasını göstərir: **1. Tərkibi-qoşma; 2. Təhlili-ayırma; 3. Təhlili-tərkibi, qoşma-ayırma.** Sövti üsulun *tərkibi şəkli* ayrı-ayrı səsləri və bunların işarəsi olan hərfləri öyrədərək bunlardan hecalar, hecalardan sözlər, sözlərdən cümlələr təşkilinə doğru gedir. Sövti üsulun ikinci forması *təhlili üsul*dur. Burada tərkibi üsulun tamamilə əksinə hərəkət olunur: tərkibi üsulda səslərdən sözə gəldiyi halda, təhlili üsulda sözdən hecaya, səsə gedilir. Məktəblərdə vaxtilə təhlili və tərkibi şəkillər bir yerdə işlədirdi. Buna da *təhlili-tərkibi*, yaxud *qarışıq üsul* deyilir. Bu isə sövti üsulun üçüncü formasıdır. Qarışıq üsulla şagirdə yazmaq və oxumaq bir arada öyrədilir. B.Çobanzadə sövti üsulun bu üç formasından qarışıq üsulu daha doğru, mükəmməl hesab edir və qeyd edir ki, 1926-cı ildə Bakıda keçirilmiş I Türkoloji qurultayda da türk-tatar məktəblərində bu üsulun keçirilməsi tövsiyə edilmişdir (3, s. 46). Təbii ki, digər üsullar kimi sövti üsulun da bəzi çatışmazlıqları var idi. Bu qüsurlardan müəllimin az-çox xəbəri olmalıdır. Sövti üsulun nöqsanlarını nəzərə alan pedaqoqlar başqa yollar axtarmış və bu axtarışların nəticəsində müxtəlif üsullar meydana gəlmişdir. Bunlara **sövti təqlid, məxrəclər, Amerikan(yaxud bütün şəkillər), əlifbasız oxutma** və s. üsullarını misal göstərmək olar.

Sövti təqlid üsulunda əlifba təqlidi sözlər vasitəsilə tədris edilir. Burada sövti üsuldakı qüsurlardan qaçarkən daha böyük məsələlərə rast gəlinir. Çünki hər dildə mövcud olan təqlidi sözlərlə bütün əlifbanı keçmək olmur. İkinci qüsür isə budur ki, təqlidi sözləri təhlil edərkən müəllim yenə də sövti üsuldakı təhlil və tərkib məsələsinə gəlib çıxır.

Məxrəclər üsulunda pedaqoqlar səslərin özlərini deyil, necə meydana gəldiyini öyrətməyi tövsiyə edir. Lakin bu üsulun nöqsanı ondan ibarətdir ki, səslər birləşib heca, söz əmələ gətirdiyi zaman bu üsuldan istifadə əlverişsizdir.

Sövti üsula qarşı meydana gəlmiş metodlar içərisində özünəməxsus əhəmiyyətə malik olan üsul **Amerikan**, yaxud **bütün şəkillər** üsuludur. Onun əsası cümlədir, yəni əlifba tədrisində səsdən, sözdən deyil, cümlədən başlamaq lazımdır. Bu üsulda müntəzəm və sistemli surətdə əlifbaya hazırlıq görülür. Amerikan üsulunun ən böyük məziyyəti ondadır ki, burada şagirdə eyni zamanda həm *basirəvi* (gözlə, rəsm vasitəsilə), həm *səmərəvi* (rəsmlərin altındakı yazıların ağzdan təkrar edilməsi), həm də *əzələvi* (yazıların kağız üzərində cızılması) vərdişlərinin aşılanmasıdır.

Əlifbasız oxutma üsulunda müəllif əlifba sözünü "əlifba kitabı" mənasında işləmişdir. Müəllif qeyd edir ki, rus mətbuatında çıxan əsərlər, məqalələr nəzərə alındıqda, görünür ki, müəllimlər, metodistlər əlifbasız oxutma üsuluna meyil edir və *əlifba oyunu* adlandırılan bir üsulla əlifbanı öyrətməyi tövsiyə edir. Bütün bu deyilənlərdən alim belə nəticəyə gəlir ki:

1. Sövti üsulun elmi və pedaqoj cəhətdən böyük qüsurları vardır.
2. Avropa və Amerika müəllimləri, pedaqoqları yeni üsullar araşdırmağa başlamışlar.
3. Yeni yaradılan üsullar sövti təqlid, məxrəclər və bütün şəkillər üsuludur (3, s. 52).

Türk məktəblərində əlifba tədrisində hansı üsul tövsiyə olunur? B.Çobanzadə Tolstoydan belə bir sitat gətirir: "Tolstoy deyirdi ki, əlifba tədrisində ən yaxşı üsul üsulsuzluqdur" (3, s. 51). Bu sitat isə tədqiqatçının fikrini açıqlayır. Yəni müəllim hər üsulu bilməli, hər üsuldan yaxşı, münasib tərəflərini almalı, öz məktəb və mühitin nəzərə alaraq

şagirdləri üçün ən əlverişli üsulu tapmalıdır. Yalnız kitablardan, yaxud ustadlardan gördüyü üsullardan istifadə edən, yeni yollar axtarmayan müəllim irəliyə gedə bilməz (3, s. 51).

Tədqiqatçı kitabın “Türk dilinin tədris üsulu. Qıraət, inşa və kitabət” hissəsində aşağıdakı məsələlərə toxunmuşdur:

1. Oxu-qıraət. Burada oxumağın həm uşaqlar, həm də böyükələr üçün əhəmiyyətindən danışılır.
2. İzahlı oxumaq. Burada oxumaq üsullarından bəhs olunur.
3. İfadəli oxumaq və təmsil. Burada durğu işarələri, bədii əsərlərin ifadəli oxunması, səhnələşdirilməsi məsələlərinə aydınlıq gətirilir.
4. Oxumağın texnikası və hifzüs-sihhəsi. Burada oxu şərtləri, oxu texnikası və oxu zamanı riayət edilməli olan gigiyenik qaydalar haqqında məlumat verilir.
5. Qıraət kitabları. Burada qıraət kitablarının çatışmazlıqlarından bəhs olunur.
6. İnşa və kitabın əhəmiyyəti, əsasları.
7. İnşa və kitabın əldə edilməsi üsulları. Burada yazıda diqqət edilməli cəhətlər nəzərə çatdırılır.
8. İnşa və kitabət vasitəsilə uşaqların psixologiyasının öyrənilməsi.

Tədqiqatçı bu hissəni belə yekunlaşdırır: “İnşa və kitabət dərslərinin plan daxilində yapılan yekunu eyni zamanda təhsil və tədris işinin, müəllimin verdiyi məlumat, işlətdiyi üsulların müvəffəqiyyətinin və ya müvəffəqiyyətsizliyinin yekunudur” (3, s. 95).

“Türk dilinin tədris üsulu. İmla və yazı” bölməsində yazının tədris və təliminə aid üsuli məsələlərdən bəhs olunur. B.Çobanzadə göstərir ki, yazı məktəbin, ümumiyyətlə, təlimin dildən sonra ikinci böyük təməlidir. Bunsuz məktəb, mədəniyyət təsəvvür oluna bilməz. İmlanın tədrisində isə məqsəd yazı və dil arasındakı möhkəm bağları öyrətməkdir. B.Çobanzadə bu bölmədə aşağıdakı məsələlərə aydınlıq gətirmişdir:

1. Yazı nədir?
2. Yazının inkişaf və təkamül mərhələləri;
3. Yazını əldə etmək üsulları;
4. Yazı və oxu arasındakı münasibət;
5. İmla nədir? (Düzgün yazmaq və oxumaq haqqında);
6. İmlanın əsasları;
7. Türk dilində imla əsasları;
8. İmlanın tədrisində başlıca üsullar.

Yazı məktəb həyatının ilk ilindən başlayaraq ən vacib vasitələrdən biridir. Bu zaman sual meydana çıxır ki, bəs yazını öyrətməyin hansı üsulları var? Kitabda qeyd olunur ki, pedaqoqlar arasında qəbul və tətbiq edilən fikrə görə, uşaqlar yazıya başlamazdan əvvəl rəsm və təsvir işləri ilə məşğul olmalıdırlar. Bunda məqsəd uşağın əlini, gözünü cizgilərə alışdırmaq, bəsrəvi, hərəkəti mərkəzləri işlətməkdir. Yazı üsuluna aid məsələlərdən digəri isə onun tərkibi, yoxsa təhlili üsulla keçilməsidir. Bu problem ətrafında da pedaqoqlar arasında yekdil fikir yoxdur. Avropada, Rusiyada, yeni türk məktəblərində yazı dərsləri tərkibi üsulla keçilir. Yəni uşaqlar əvvəlcə hərfləri, sonra söz və cümlələri yazmağı öyrənirlər. Hətta hərfləri öyrənməzdən qabaq bəzi işarələri, cizgiləri öyrənirlər. Amerika məktəblərində isə yazı təhlili üsulla öyrədilir. Yəni uşaq birbaşa söz yazmağı öyrənir. Bu üsula rəğbət yaranmaqla bərabər, onun nöqsanlı cəhətləri də alimlər tərəfindən qeyd edilir. Buna görə də türk-tatar məktəblərində yazının tərkibi üsulla öyrədilməsi daha məqsədəuyğundur. Bununla bərabər, yazı təhlili üsula doğru inkişaf etdirilməlidir.

Əsərin “Türk dilinin tədris üsulu. Dil üzərində müşahidə yolları” hissəsində B.Çobanzadə aşağıdakı məsələlərdən bəhs etmişdir:

1. Ana dilinin, xüsusilə türkcənin məktəblərdəki yeri;
2. Məktəblərdə tədris edilən sərf və nəhv metodikasındakı səhvlər;
3. Dil üzərində müşahidə yolları;
4. Ana dili və ölkəşünaslıq;
5. Ədəbi dilin öyrənilməsi yolları.

Ana dilinin məktəblərdəki yeridilin həyatdakı yeri ilə bağlıdır. Dil ictimai hadisələrin ən əhəmiyyətlisidir. İctimai həyatın ən qüvvətli bağlarından biri olan dil məktəblərdə hər zaman birinci dərəcəli dərslərdən olmuşdur. Lakin ana dilinin məktəblərdəki yeri haqqında pedaqoqlar, alimlər arasında müzakirələr, mübahisələr olmuşdur. Alimlərin bir qismi məktəblərdə bütün tədrisin ana dilində aparılmasını təklif etmişlər. Onların fikrincə, həm bütün dərsləri bir-birinə bağlayan, həm də məktəbə ilk dəfə ayaq basan uşağın ən yaxşı bildiyi ana dilidir. Məktəblərdə bütün tədrisi dil ətrafında mərkəzləşdirmək təklifini irəli sürən bu alimlərin böyük bir yanlışlığı vardır. Onlar dilə “bir məqsəd kimi” baxırlar. Halbuki dil özbaşına bir məqsəd deyil, cəmiyyəti, təbiəti öyrənmək üçün bir vasitədir. Biz dili biliklərimizi, duyğu və düşüncələrimizi qeyd etmək üçün öyrənirik. Buna görə də “məktəbə getməkdə, elm öyrənməkdə məqsəd dil öyrənməkdir”, - fikri doğru ola bilməz. Alimlərin digər qismi isə dilin ayrıca öyrənilməsinin əşyanı, hadisələri görməyə, öyrənməyə mane olduğu fikrindədir. Bu fikir də yanlışdır. Doğrudur, sözləri, adları bilmək əşyanı bilmək deyildir. Amma dilə öyrənməyə, biliyə, təbiətə, cəmiyyətin anlaşılmasına mane olan bir vasitə kimi münasibət bildirmək də doğru deyil. Dili üzvi-psixoloji, ictimai hadisə olaraq tədqiq etməyən şəxs təbiət və cəmiyyəti öyrənmiş olmaz. Dili ayrı bir sahə, hadisə olaraq öyrənmək lazımdır (3, s. 176).

Əski tədris üsullarında qarışıqlıq törədən məsələlərdən biri də dilin üzvi, ruhi, ictimai tərəflərini kənara qoyub, təkə fikri və mənə cəhətlərinə önəm vermək olmuşdur. Türk-tatar sərfələrinin nöqsanlı cəhətlərindən digəri səs və

hərfin, yazılı nitqlə şifahi nitqin bir-birinə qarışdırılmasıdır. Sərf kitablarında, ümumiyyətlə, səslərdən bəhs olunmur. Nəhv, yəni cümlə və tərkiblərin tədqiqində də sərf kitablarının göstərmədiyi bir çox cəhətlər vardır. Məsələn, cümlələrin mənalarına görə tədqiqi. Nəhayət, sərf və nəhv kitabları tamamilə ərəb sistemi üzərində qurulduğundan istilahlər uşaqlar üçün qarışıq və çətinlikdir. Alim belə qənaətə gəlir ki:

1. Şagirdlərə ədəbi dildən sərf və nəhvi öyrətmək doğru deyil.
2. Sərf-nəhv tədrisində məqsəd doğru oxuyub yazmağı öyrətmək deyil, dilin təşəkkül və təkamülünü anlatmaqdır. Bu mənada təbiət və cəmiyyət elmləri ilə dil arasında fərq yoxdur, olmamalıdır.
3. Türk sərlərində izlənilən plan köhnə və “çürükdür”, Aristotel zamanından qalıb və mənə üzərində qurulmuşdur.
4. Əski sərlərdə səs və hərf bir-birinə qarışdırılır. Hətta səslərdən bəhs edən sövtiyyat (fonetika) bəhsi sərf kitablarında yoxdur.
5. Nəhvə mənaya görə hərəkət olunduğundan türkcədə söz tərkibi və cümlələrin təşəkkül qanunları kənarda qalmış olur.

Məktəbə gedən uşaq təbiəti, cəmiyyəti, mühiti tədqiq etməyə alışdırıldığı kimi dili də tədqiqə alışdırılmalıdır. Bəs tədqiq olunacaq dil hansı dil olmalıdır? Bu sual ətrafında alimlərin fikir ayrılıqları mövcuddur. Bəzilərinin fikrincə, belə tədqiqə ədəbi dildən başlamaq lazımdır. Çünki şagirdlər gələcəkdə dövlətin ümumi- mədəni müəssisələrində xidmət etmək üçün yetişdirilir. Eyni zamanda mədəni adam öz ana dilində (yerli şivəsində) deyil, ümumi ədəbi dildə danışmaq lazımdır. Lakin pedaqoq və dilçilər bu məsələdə tamamilə əks fikirdədir. Çünki məktəbə qədər yalnız öz ana dilində danışmış uşaq üçün birbaşa ədəbi dilin öyrədilməsi çətinlikdir. Şübhəsiz, rəhbər və ya müəllim uşaqlara ədəbi dili yavaş-yavaş öyrədəcəkdir. Əsas məqsəd uşaqların anlama biləcəkləri dərəcədə ümumi dil hadisələrini onlara izah etməkdir. Müəllim öz izahında hansı cəhətlərə diqqət etməli, sərf- nəhv dərsləri hansı plan əsasında keçirilməlidir? Bu suala tədqiqatçı belə cavab verir və aşağıdakı cəhətləri qeyd edir:

1. Səslərin tədqiqi sövtiyyat (fonetika), sözlərin tədqiqi iştiqat (etimologiya), söz qruplarının tədqiqi nəhv (sintaksis), mənaların tədqiqi mənaşünaslıq (semasiologiya) bəhslərini meydana gətirir.

2. Türk dili dərslərində iltisaf, ahəng, təmsil, təhlil və s. kimi cəhətlər nəzərə alınmalıdır.

Burada qarşıya başqa məsələ çıxır: dil üzərindəki müşahidələri haradan, dilin hansı cəhətindən başlamaq lazımdır? İndiyə qədər qəbul edilən plana görə dil dərsləri səslərin tədqiqindən, yəni sövtiyyatdan başlanır. Lakin alim qeyd edir ki, səs ayrıca təbiətdə və danışmada yoxdur. Buna görə də müəllif əlifba dərslərini, dil dərslərini sövtiyyatdan deyil, nəhvə, cümlələrin tədqiqindən başlamağı tövsiyə edir. Cümlələri tədqiq edərkən də uşaqların diqqətini tələffüz və intonasıya üzərinə cəlb etmək lazımdır.

Sərf tədrisi məsələsində xatırlanacaq məsələlərdən biri də elmi və əməli cəhətləri birlikdə götürə bilməkdir. Məktəblərdə dil tədrisində elmi və əməli məqsədlər nəzərə alınmalıdır. Elmi məqsəd uşaqlara dili zehnin inkişafını tamamlayan bir dərslər kimi öyrətməkdir. Burada damarların (köklərin), şəkilçilərin, səslərin nə kimi vəzifələr gördüklərini uşaqların anlayacağı tərzdə izah etmək lazımdır. Ancaq bunun sayəsində dil dərsləri zehni inkişafı təmin edən bir dərslər olar. Əməli məqsəd isə dilə faydalı nöqtəyi-nəzərdən yanaşmaq nəticəsində mümkün olur. Dildən insana gələcək fayda o dildə danışmağı, yazmağı öyrənməkdir. Uşağın naqis və ibtadi dilini yavaş-yavaş inkişaf etdirməsi üçün bu iki cəhətə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Birinci və ikinci dərəcəli məktəblərdə uşaqlara keçilən digər dərslər elmi qanunlara, nəticələrə uyğundur. Lakin dil dərsləri darülfünunlarda (ali məktəblərdə) bir cür, birinci və ikinci dərəcəli məktəblərdə isə başqa cür keçirilir. Yəni birinci, ikinci dərəcəli məktəblərdə tədris olunan sərf-nəhv dərsləri elmi əsaslara ziddir. Birinci və ikinci dərəcəli məktəblərdən darülfünunlara gələn şagird indiyə qədər bildiklərinin həqiqətə uyğun olmadığını görür. Məhz buna görə də dil dərslərində ən birinci şərt ibtadi məktəblərdən ali məktəblərə qədər verilən məlumatın elmi cəhətdən doğru olmasıdır. Bu da ancaq dil hadisəsini, nə surətlə danışdığımızı, yəni dilin mahiyyət və təşkilatını izah etmək, quru sərf qaydalarını əzbərləməkdən ibarət ola gələn dil dərslərinə lisanşünaslıq elminin ibtadi məlumatını verici bir dərslər sifətini bəxş etməklə qəbul ola bilər (3, s. 186).

Pedaqoji ədəbiyyatda ortaya çıxan məsələlərdən biri də dil dərslərinin ayrı, yoxsa qiraət və ədəbiyyat dərsləri arasında, onlarda rast gəlinən mətnləri izah, təhlil şəklində keçirilməsi məsələsidir. Bəzi ölkələrdə dil dərslərinə ayrıca yer verilmir. Bunu da qeyd edək ki, dil dərslərinin doğru və elmi surətdə təşkil olunması müəllimdən asılıdır.

Dil dərsləri yalnız sərf-nəhvi keçmək, quru qaydaları əzbərləmək şəklində deyil, dil hadisəsini, dil məsələlərini öyrənmək şəklində qarşımıza çıxduğundan müəllimin rəhbərliyi, şagirdin işi sinifində, məktəbin dörd divarı arasında qala bilməz. Dil üzərində tədqiqlər canlı dilə əsaslandığından şagirdlər yaşadıkları ərazinin, ölkənin, rayonun dilinə laqeyd qalmamalıdır. Bu fəaliyyət nəticəsində qiymətli ölkəşünaslıq işi meydana çıxar. Məktəbin yerləşdiyi ərazinin dilini tədqiq etmək, bir tərəfdən, alimlərin, tədqiqatçıların çətinliklə bacardığı bir işdir, digər tərəfdən isə kiçik bir uşağın çox qiymətli materiallar yığa biləcəyi geniş sahədir. Məktəbin yerləşdiyi ərazinin canlı danışmaq dili üzərində müşahidələr nəticəsində şagird hekayələr, nağıllar, şərqlər, tapmacalar yığa bilər. Yığılan materialları xüsusi dəftərlərə qeyd edərək “türk dili kabinetini” adı ilə təşkil ediləcək xüsusi guşələrdə saxlamaq olar. Lakin bu zaman bəzi cəhətlərə diqqət etmək lazımdır:

1. Bu tədqiqlərdə uşağı çətin vəzifələrlə yormaqla olmaz.
2. Yığılacaq material gözəl, əxlaqi olmalı, ictimai cəhətdən məktəbin əsas məqsədlərinə uyğun gəlməlidir. Bədii cəhətdən naqis materialın yığılmasında heç bir fayda yoxdur.
3. Yığılan material məzmun cəhətdən maraqlı, dil cəhətdən sadə, ifadəcə asan və nəhayət, qısa olmalıdır.

Uzun materialı isə hissələrə ayırmaq, qısaltmaq olar.

Ədəbi dilin öyrənilməsində diqqət ediləcək məsələlərdən biri də düzgün danışmaqdır. Bunu da qeyd edək ki, düzgün danışmağın iki cəhəti vardır: 1) sözləri düzgün tələffüz etmək; 2) cümlələri düzgün tərtib etmək.

Azərbaycan filologiyasının inkişafında böyük xidmətləri olmuş professor B.Çobanzadə Şərqdə ilk dəfə olaraq türk dili və ədəbiyyatının tədrisi metodikası elminin əsasını qoymuş, onun inkişaf yolunu müəyyənləşdirmiş, tədrisin təşkili, türkcə oxuyub-yazma qayda və qanunlarını, təhsildə terminologiya və s. metodika ilə birbaşa bağlı olan məsələləri tədqiq etmişdir. Dos. R.Quliyeva yazır: “Dilin tədrisi metodikası məsələləri Bəkir Çobanzadənin yaradıcılığının əsas ana xətlərindən birini təşkil edir. Bəkir Çobanzadə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikasının banisidir. Hələ Çobanzadənin adınınçəkilməsinin böyük cəsarət tələb edildiyi illərdə görkəmli dilçi – metodist, professor A.Abdullayev alim-nəşrələrini yüksək qiymətləndirmişdir. Bununla belə, Bəkir Çobanzadənin metodiki irsinin geniş şəkildə araşdırılmasında hələ də ciddi ehtiyac duyulur” (5, s. 45). Biz də bu qənaətdəyik ki, görkəmli alimin dilimizin tədrisi metodikası ilə bağlı fikirləri hazırda da öz aktuallığını itirməmişdir. Bu əsərlərin yazılmasından bir əsrə yaxın müddət keçməyinə baxmayaraq, bu gün də orta məktəbdə dərs deyən dil və ədəbiyyat müəllimləri B.Çobanzadənin tövsiyələrindən faydalana, öz pedaqoji düşüncələrini zənginləşdirə bilərlər. Həmçinin alimin bu sahədəki əsərlərinin elmi araşdırmalara cəlb olunması da mühüm əhəmiyyət daşıyır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Balyev H.B., Balyev A.H., Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı, 2014
2. Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri. III cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007
3. Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri. IV cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007
4. Eyvazov P. Bəkir Çobanzadənin dil tədqiqatlarında qrammatik kateqoriyaların şərhli // Görkəmli dilçi alim, ədib, professor Bəkir Çobanzadənin anadan olmasının 120 illik yubileyinə həsr olunmuş «Bəkir Çobanzadə və türkologiyanın müasir problemləri» mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları, s. 52-59, 31 may 2013.
5. Quliyeva R. Bəkir Çobanzadə və Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası / Görkəmli türkoloq, professor Bəkir Çobanzadənin 125 illik yubileyinə həsr olunmuş “Azərbaycan dili: dünən və bu gün” mövzusunda Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı: Zərdabi-Nəşr, s. 42-46

Açar sözlər: B.Çobanzadə, Azərbaycan dili, metodiki görüşlər, tədris üsulları

Ключевые слова: Б.Чобанзаде, азербайджанский язык, методические воззрения, методы преподавания

Keywords: B.Chobanzade, Azerbaijan language, methodical views, teaching methods

Методические взгляды профессора Бекира Чобанзаде в преподавании азербайджанского языка РЕЗЮМЕ

Статья посвящена изучению методических взглядов выдающегося ученого, лингвиста Бекира Чобанзаде в преподавании азербайджанского языка. Здесь дается подробная информация о заслугах исследователя в сфере изучения и преподавания азербайджанского языка. В работе Б.Чобанзаде «Тюркский язык», повествующей о методах преподавания азербайджанского языка, подробно излагаются проблемы преподавания языка. Исследования показывают, что автор на протяжении творческой деятельности рассматривал актуальные проблемы преподавания языка и внес существенный вклад в разработку методики преподавания азербайджанского языка и правильное обучение его новому поколению. Б. Чобанзаде впервые на Востоке заложил основы методики преподавания тюркского языка и литературы как науки, определил пути ее развития и исследовал такие проблемы, непосредственно связанные с методикой, как организация преподавания, правила обучения чтению и письму, терминология в образовании и др.

Methodical views of professor Bekir Chobanzade concerning teaching azerbaijan language SUMMARY

In article have been told about methodical views of the giving-out scientist – the linguist Bekir Chobanzade concerning teaching Azerbaijan language. There is detailed information on the researcher's merits in the sphere of studying and teaching our language is given here. In B. Chobanzade's work "Turkic language" narrating about methods of teaching Azerbaijan language` problems of teaching language are in detail stated. The researches show that the author throughout creative activity considered current problems of teaching language and contributed significantly to training of Azerbaijan language and the correct presentation its to new generation. B. Chobanzade for the first time in the East laid the foundation of science of a method of teaching Turkic language and literature, defined ways of its development and investigated such problems which are directly connected with methods as the organization of teaching, rules of readings and letters, terminology in education, etc.

Рәйи: dos. Sevdə Sadiqova